

Iryda Grek-Pabisowa
(Warszawa, Polska)

Bogactwo leksykalne gwar staroobrzędowców jako wynik kontaktów z nowym otoczeniem etnicznym.

Lexical richness of the Old Believers' dialects as a result of contacts with new surroundings.

Резюме: Хранящиеся от религиозно-государственных гонений старообрядцы, начиная с 18 столетия, уходили за западные границы Российской Империи. Основали свои селения на землях Великого Княжества Литовского (Литва, Белоруссия), в Польской Лифляндии (Латгалия) и на западном побережье Чудского озера. С течением времени в говоры старообрядческих поселенцев вникали лексические заимствования из окружающей языковой среды, необходимые для общения в новых жизненных условиях. Лексика значительно обогащалась. Образовались синонимические ряды, состоящие из родных и заимствованных компонентов. В статье показаны также общие языковые черты, характеризующие старообрядческие говоры на указанной выше территории. Анализ проводится на материале пяти словарей старообрядческих говоров.

Ключевые слова: Старообрядческие говоры, лексика, заимствования, общие черты

Summary: Old-Believers, who were escaping from persecutions, started moving towards the western neighbours of Russia. They set up their settlements in The Grand Duchy of Lithuania (Lithuania, Belarus), Livonia (Latgale) and on the western shore of the lake Peipus. The lexis of the displaced people was influenced by numerous borrowings through centuries. We can observe many synonyms of the elements of the native and foreign vocabulary. The article presents typical features common for the five enclaves of the Old-Believers in Belarus, Lithuania, Latvia, Poland and Estonia. The analysis of the features is based on the material excerpted from dictionaries of the Old-Believers' dialects.

Key words: Old-Believers' dialects, lexis, borrowings, common features

Prześladowania wobec wiernych, którzy nie podporządkowali się reformom prawosławia wprowadzonym przez patriarchę Nikona i jego następców w połowie XVII wieku, skutkowały ucieczkami zwolenników starej wiary, niekiedy masowymi, na obszary poza zasięg centralnych władz carskich i oficjalnej cerkwi¹. Znaczne grupy ludności osiedliły się w dawnej Rzeczypospolitej na obszarach Wielkiego Księstwa Litewskiego (Litwy, Białorusi, Łotwy – w Latgalii). Zostały one zbadane i opisane przez dialektologów i kulturoznawców. Opracowane zostały i wydane także słowniki tych gwar, które wobec szybko postępującej destrukcji gwar wyspowych jako środka komunikacji wewnątrz odizolowanych od macierzy grup ludności, są unikalnym materiałem do dalszych badań.

¹ Historia prześladowań staroobrzędowców i ich osiedlanie się w Europie, Azji, obu Amerykach, także w Australii, jest obszernie opisana w literaturze naukowej i w dalszym ciągu stanowi obiekt zainteresowań i badań uczonych, między innymi staroobrzędowcami w krajach Ameryki Południowej. O migracjach staroobrzędowców zob. Grek-Pabisowa 1998: 7-32.

Stanowią swoisty językowy dokument „zarchiwizowany” i zachowany dla potomnych. Przedstawione w niniejszym opracowaniu obserwacje zostały oparte na analizie wszystkich dotychczas wydanych słowników gwar staroobrzędowców osiadłych na wyżej wymienionych terenach oraz w Estonii. Zarejestrowane w nich gwary, z wyjątkiem gwary staroobrzędowców w województwie homelskim na Białorusi, łączy fakt pokrewieństwa genetycznego – należą do grupy gwar środkowowielkoruskich strefy zachodniej. Przodkowie staroobrzędowców na Homelszczyźnie przybywali z różnych obszarów Rosji, głównie z Rosji centralnej i południowej. Cechy ich mowy należy wiązać z rosyjskimi gwarami środkowowielkoruskimi strefy wschodniej i z gwarami południowowielkoruskimi.

Staroobrzędowcy na ziemiach polskich, ściślej na obszarach Wielkiego Księstwa Litewskiego, po schizmie w rosyjskim kościele prawosławnym pojawili się dość wcześnie. Ich obecność na północno-wschodnich ziemiach państwa polskiego – w Suwalskiem, Sejneńskim, Augustowskiem źródła datują na lata 70. XVIII w. (Iwaniec 1977: 50-106; Grek-Pabisowa 1983b: 53-67; tejsze 1997: 19-20). W latach 1830-1832 część staroobrzędowców z wymienionych wyżej terenów przesiedliła się na Mazury, gdzie powstało kolejne kilkutysięczne skupisko, złożone z kilkunastu wsi i osad, w powiatach Mrągowo i Pisz (zob. wykaz osiedli starowerskich w Polsce – Grek-Pabisowa 1983b: 65; o przyczynach migracji na Mazury zob. Iwaniec 1977: 108-114; Grek-Pabisowa 1958: 142-148; tejsze 1983: 43-47). Egzystowanie w dość bliskim sąsiedztwie, swoboda własnych praktyk religijnych, możliwość posługiwania się rodzimym językiem w większości sfer życia stworzyły warunki do przetrwania ich gwary do chwili obecnej, chociaż jednocześnie stopniowo zwiększał się w ich mowie wpływ innojęzycznego otoczenia. Jaki kształt przybrały i na ile odbiegły one od gwar na dawnych macierzystych terenach – dokumentują opracowane przez dialektologów słowniki.

Charakterystyka i opis zawartości słowników

Dotychczas powstało pięć słowników gwar staroobrzędowców osiadłych poza granicami Rosji. Podaję w kolejności roku wydania:

Słownik 1. W.N. Niemczenko, A.I. Sinica, T.F. Murnikowa, *Materialy dla słowarja russkich starožylczeskich² goworow Pribaltiki*, Riga 1963 (Немченко, Синица, Мурникова 1963; dalej SGNdb).

Materiały do omawianego słownika pochodzą z lat 1956–1962. Jest on w całości oparty na zapisach terenowych z Litwy i Łotwy zgromadzonych przez dwie pierwsze autorki do ich prac kandydackich i na zapisach terenowych z Estonii prowadzonych przez autorkę trzecią – Tatianę Murnikową – wykładowczynię języka rosyjskiego na Uniwersytecie w Tartu. Na Litwie badania prowadzono we wsiach Rimkai (Rimkai, Римкай), Paskutiszkiiai (Paskutiškiiai, Паскутишкяй), Stoczkaï (Stočkai, Сточкай), Posiekaï (Pasekai, Пасекай), Gulbiniszkiiai (Gulbiniškai, Гульбинишкяй) powiatu janowskiego (Janowo, Jonava, Йонавский район). Na Łotwie w powiecie Prele (Preiļi, Прейльський район) we wsiach

² *Starožilczeskij* (старожильческий) – znaczy od dawna mieszkający w danym miejscu. Terminem tym zastąpiono nazwę *staroobriadczeskij* (старообрядческий). Użycie bowiem w tytule książki nazwy żywotnego odłamu religijnego w teoretycznie komunistycznych republikach radzieckich spowodowałoby odmowę władz na jej publikację.

Gorodok (Gorodoka, Городок), Gulbinka (Guļbinka, Гульбинка), Duże i Małe Dzierkale (Lielie Dzerkaļi, Mazie Dzerkaļi, Большие и Малые Дзеркали), Duntiszki (Duntišķi, Дунтишки), Zasiēki (Zaseki, Засеки), Kapinie (Kariņi, Капини), Łuczkiņo (Lučķiņi, Лучкино), Muchty (Muhti, Мухты), Nowina (Novini, Новины), Palsze (Paļši, Пальши), Pizanie (Pizāni, Пизани), Rebinie (Riebiņi, Ребини), Somerset (Somerset, Сомерсет), Skandele (Skandēļi, Скандели), Starodworze (Starodvorje, Стародворье). W Estonii w powiecie Jūgewas (Jõgeva rajoon, Йыгеваский район) we wsiach Mustwieje (Mustvee, Муствее), Raja (Raja küla, Рая) i w powiecie Tartu (Tartu rajoon, Тартуский район) we wsiach Kallaste (Kallaste, Калласте), Nina (Nina, Нина), Kolnia (Kolnja, Кольня), Kazepia (Kasepää, Казепя), Warnia (Varnja, Варнья).

Słownik zawiera 3500 haseł. W istocie o kilkaset więcej, gdyż warianty słowotwórcze (np. *Килáтый, Киловáтый, -ая; Ласу́шник, -а, Лáсый, -ого м; Нaнпрóбóску, Нáнпрóбóсь нареч.*), formy deminutywne (np. *Ку́сáнец, -ца, Ку́сáник, уменьш. Ку́сáнчик м; Кокóра, Кокóрина, -ы, уменьш.-ласк. Кокóринка, -и ж; Квашóнка уменьш. Квашóночка, -и*) i czasowniki jednorodne tworzące aspekt dokonany bezprzedrostkowo za pomocą sufiksu (np. *Сживáться, -вáется, несов., Сживítься, -вétься, сов.; Скры́неть, -плю, несов., Скры́ннуть, -ну сов.*) zostały włączone i opracowane wspólnie w jednym artykule z hasłem głównym. Hasła zapisano w ortografii rosyjskiej, konteksty ilustracyjne w rosyjskiej uproszczonej pisowni fonetycznej. Wszędzie zaznaczono akcent. Po przykładach symbol kraju, w którym tekst został zapisany.

Słownik 2. Iryda Grek-Pabisowa, Irena Maryniakowa, *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980 (Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1980; dalej SGPo).

Słownik składa się z dwu działów – z części obejmującej 9.000 artykułów hasłowych oraz indeksu zawierającego wykaz 1700 leksemów tożsamy z językiem ogólnorosyjskim. Włączenie indeksu uzasadnia fakt, że bardzo wiele wyrazów ogólnorosyjskich używanych było w gwarze obocznie z gwarowymi lub zapożyczonymi z języków otoczenia, np. *uš'at* ros. // *c'eber* pol. // *š'ajka* < niem. das Schaff 'ceberok, szaflik', *bal'n'oj* ros. // *xv'oryj* ros.pot. // *kv'ołyj* gw. 'chory', *vapš'č'e* ros. // *vag'ul'ь* pol. 'w ogóle' i połączone wzajemnie odsyłaczami. Znalazły się tu także leksemy znane użytkownikom tylko w niektórych ośrodkach a także niektóre wyrazy rzadkie, np. *d'isc'ipl'in'arna* 'dyscyplinarnie', *supr'ugь* 'małżonka', *ž'ažda* 'pragnienie', także z zakresu tematyki religijnej: *b'at'uška* 'ksiądz prawosławny w odróżnieniu od starowierskiego', *b'ьspap'owcy* 'bezpopowcy', *b'ьzbr'ačnyj* 'należący do staroobrzędowego odłamu nie uznającego małżeństwa', *lamp'ada* 'znicz', *padr'as'n'ik* 'cienka długa szata duchownych obrządku wschodniego zakładana pod sutannę' i in. W hasłach jak i w kontekstach ilustracyjnych zastosowano zapis fonetyczny. Znaczenia określono odpowiednikami polskimi lub opisem desygnatu. Materiały gwarowe liczące 1600 ręcznie pisanych stron formatu A 5 (przeciętnie 100 słów na stronie), z których ekscerpowano leksemy do słownika, zebrano w 26 miejscowościach. Ilość materiałów z poszczególnych ośrodków była mniej więcej jednakowa. Zapisy zebrano od 90 informatorów w różnym wieku, z dużą przewagą osób starszych. Gwarę zapisywano w latach 1966-1977.

Słownik 3. A.F. Manajenkowa, *Słowniki russkich goworow Bielorusсии*, Mińsk 1989 (Манаенкова 1989; dalej SGBłr).

Osadnictwo starobrzędowców na ziemiach białoruskich w powiatach Wietka i Dobrusz datuje się od 1684 roku i ma swą wyjątkowo burzliwą historię. Na ten temat istnieje obszerna literatura historyczna (zob. też Manajenkowa 1985: 222-231; Iwaniec 1977: 43-45; Grek-Pabisowa 1999: 21-22). Również wiele trudności musiała przezwyciężyć autorka, by uzyskać zgodę Moskwy na opublikowanie słownika³. Mowa tutejszych starobrzędowców nosi cechy gwar południowo-wielkoruskich, należy więc do innej grupy niż gwary ich współwyznawców z Litwy, Łotwy, Estonii i Polski. Niemniej łączą je pewne cechy pozasystemowe, o czym niżej. Materiały do słownika zbierane były w latach 1955-1982 w ramach praktyk przez studentów filologii Uniwersytetu w Mińsku pod kierownictwem czworga wykładowców i sześciorga aspirantów. Materiał zapisano w 10 wsiach. Słownik zawiera 4220 artykułów hasłowych. Leksemy hasłowe zapisano ortograficznie alfabetem rosyjskim. W kontekstach ilustracyjnych zredukowane *a*, *o* oznaczono znakiem ъ, zredukowane *e* znakiem ь, miękkość spółgłosek apostrofem, miejsce przycisku tylko w hasłach, w ilustracjach akcentów brak. Jednordzenne bezprzedrostkowe czasowniki dokonane i niedokonane opracowane zostały łącznie w jednym hasle (np. *записня'ть несов. записне'ть сов.* 'zapleśnić'), podobnie warianty słowotwórcze (*алимо'на, -ы, алимо'нка, -и ж* 'cytryna').

Słownik 4. O.N. Palikowa, O.G. Rownowa, *Słowniki goworow starowierow⁴ Estonii*, Tartu 2008 (Паликова, Ровнова 2008; dalej SGEst).

W podtytule słownika autorki informują, że słownik stanowi szkolną pomoc naukową (*Книга для учащихся*). Jednak przeznaczenie słownika dla uczniów nie oznacza uproszczonego opracowania. Słownik ma pełne walory naukowe. Liczy 1196 artykułów hasłowych. Są one oparte na kilku źródłach. Źródło pierwsze to opisany wyżej słownik SGNdb (W.N. Niemczenko, A.I. Sinica, T.F. Murnikowa, *Materiały dla słownictwa russkich starożylczeskich goworow Pribaltiki*. Riga 1963). Źródło drugie – to materiały gwarowe nagrane lub zapisane ze słuchu przez pracowników naukowych Katedry Języka Rosyjskiego Uniwersytetu w Tartu we wsiach starowierskich w okolicach jeziora Pejpus (Чудское озеро). Badania gwarowe prowadzono od 2003 roku. Uczestniczyły w nich też autorki słownika. Jako źródło trzecie wykorzystano artykuły zawierające słownictwo „starowierskie” w dwutomowym wydaniu szkiców z historii i kultury starobrzędowców Estonii (*Очерки...*). Z tego wydawnictwa wykorzystano wykaz słownictwa i wyrażeń gwarowych (*Список...*) Autorki sięgnęły ponadto do leksyki zebranej w 1946 roku do *Atlasu Gwar Rosyjskich* i omówionej w artykule O. Rownowej (Rownowa 2003: 176-200). Opracowania te wzbogaciły słownik o 480 haseł. Omawiany słownik został więc oparty na możliwie pełnych i wiarygodnych źródłach. W hasłach zastosowano zapis ortograficzny. Cechy fonetyczne przykładów zapisano alfabetem rosyjskim bez dodatkowych znaków

³ Z relacji A. Manajenkowej wiem, że uzyskała pozwolenie na druk swojego słownika po tym, gdy przekonała moskiewskich decydentów z Akademii Nauk o tym, że Białoruś nie może pozostawać w tyle za Polską, gdzie słownik starobrzędowców wydano. W tytule tego słownika też nie ma nazwy religijnego wyznania społeczności mówiącej prezentowaną gwarą.

⁴ Określenia *starowier*, *starowierczestwo* (*старовер*, *староверчество*) to neutralne synonimy oficjalnej nazwy tego wyznania powszechnie używane w Rosji.

diakrytycznych. W hasłach i wyrazach hasłowych w kontekstach zaznaczono akcent. Każdy przykład opatrzone skrótem nazwy miejscowości, w której został zapisany. Zaznaczono też cytaty pochodzące ze słownika SGNdb.

Słownik 5. Dorota Paško-Konecniak, *Słownik zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego*, Toruń 2016 (Paško-Konecniak 2016; dalej SGPolzap).

Na przełomie XX i XXI wieku badaniami gwary staroobrzędowców w Polsce zajął się zespół młodych pracowników Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierownictwem prof. Stefana Grzybowskiego. Ich dobre przygotowanie merytoryczne i zaangażowanie do prac terenowych zaowocowało wkrótce szeregiem prac naukowych, m.in. doktoratami z dialektologii w nowym ujęciu, a także zaobserwowaniem zmian, jakie zaszły w badanej gwarze od chwili, gdy prowadzone były pierwsze badania językoznawcze (1956 r.) i powstały pierwsze publikacje (1958 r.). Do chwili ponownej eksploracji upłynęło prawie pół wieku. Wraz ze zmianą warunków politycznych i cywilizacyjnych, przeniesieniem się wielu rodzin starowierskich do miast, wprowadzeniem do szkół po roku 1945 nauki języka rosyjskiego, następowało szybkie i znaczne naruszenie dawnego systemu fonetycznego, składniowego, leksykalnego, a nawet fleksyjnego gwary. Nominacje wszelkich nowych realiów rzeczywistości, a także pojęć mentalnych gwara czerpała z języka polskiego, przystosowując w znacznym stopniu tę nową leksykę do własnego systemu gwarowego. Nowe znaczne zasoby leksykalne zostały opracowane przez Dorotę Paško-Konecniak w postaci słownika zapożyczeń. Jak pisze badaczka we wstępie „gwara [staroobrzędowców] w trakcie wieloletnich kontaktów z Polakami, szczególnie intensywnych w drugiej połowie XX i na początku XXI wieku [...] ulegała i nadal ulega wpływowi języka polskiego prawie na wszystkich poziomach struktury językowej. Celem [...] słownika jest dokumentacja tego oddziaływania w sferze słownictwa”. Materiały gwarowe, z których wyekscerpowano hasła i egzemplifikację do słownika, były gromadzone w latach 1999-2015 w czasie ekspedycji dialektologicznych i naukowych obozów studenckich. Słownik liczy ponad 2600 haseł wraz z hasłami odsyłaczowymi. Hasła i egzemplifikację zapisano transkrypcją fonetyczną. Po każdym przykładzie zaznaczono ośrodek, z którego pochodzi kontekst lub hasło. Podano też umownie wiek (pokolenie) respondenta. Cenną informacją jest odniesienie do haseł tożsamyh z hasłami notowanymi w gwarze staroobrzędowców polskich pół wieku wcześniej w SGPolz.

Każda gwara stanowiąca wyspę w obcym otoczeniu językowym wzbogaca się, czerpiąc, zwykle na wszystkich poziomach języka, innowacje z otoczenia. Zakres i intensywność wpływów zależy od wielu czynników – od intensywności kontaktów z otoczeniem, kontaktów z rodzimym językiem (tu ogólnorosyjskim), różnicy poziomów cywilizacyjnych i kulturowych, stopnia odległości grupy językowej dawcy od języka biorcy, integracji społeczności gwarowej ze społecznością otoczenia, poziomu wykształcenia członków grupy gwarowej i in. Za najważniejsze należy uznać przynależność badanej gwary do pokrewnej lub odległej grupy języka otoczenia. Do tej samej grupy językowej należy gwara staroobrzędowców na Białorusi (grupa wschodniosłowiańska – język rosyjski i białoruski). Do blisko spokrewnionych z otoczeniem należy gwara staroobrzędowców w Polsce (grupa języków słowiańskich – język rosyjski i polski). Do różnych grup językowych

gwara staroobrzędowców na Litwie i Łotwie (grupa języków bałtyckich i język wschodniosłowiański). Ze współczesnego punktu widzenia niewielkie znaczenie ma tu dawna wspólnota bałtosłowiańska. Należy jednak brać pod uwagę możliwość kontaktowania się staroobrzędowców osiadłych zarówno na Litwie jak i na Łotwie (Łatgalia) z mieszkańcami pochodzenia polskiego (polszczyzna północnokresowa) i białoruskiego (mowa prosta)⁵. Do całkowicie odległych systemów należy otoczenie językowe gwar starowierców w Estonii (język estoński grupy ugrofińskiej i gwara rosyjska). W czasie, gdy staroobrzędowcy osiedlali się w Estonii (na obszarze stanowiącym część Inflant), cały kraj znajdował się już pod władaniem Rosji. Rosyjski był więc „wiodącym” językiem państwowym. Oprócz tego dość silne pozostawały tu wpływy szwedzkie i niemieckie.

Mimo tak zróżnicowanych warunków historycznych i odmiennej sytuacji językowej na poszczególnych obszarach, gdzie szukali schronienia opuszczający Rosję staroobrzędowcy, do dziś analiza słowników ich gwar z tych obszarów wykazuje szereg podobnych cech. Wszystkie przedstawione tu zbiory leksykalne odzwierciedlają zarówno charakter, jak i znaczny stopień zbliżenia wyspowych gwar staroobrzędowców z nowym otoczeniem. We wszystkich słownikach odnajdujemy analogiczne cechy pozasystemowe (wpływy leksykalne) i systemowe (nasylenie gwary synonimami, liczne formacje hipokorystyczne, zmiany w systemie artykulacyjnym – akcentuacja, wymowa. Np. *хадак* ‘chodak’, *шатковать* ‘szatkować’; *h > g*, np. *годовать* ‘hodować’; akanie: *алеў* ‘olej’, *шаравать* ‘szorować’). Na pierwszy plan wysuwa się znaczna liczba polonizmów w gwarach staroobrzędowców osiadłych poza polskim terytorium etnicznym, na Białorusi, Litwie, Łotwie i w Estonii. Poza tym można odnotować bałtymy (głównie lituanizmy) w gwarach poza bałtyckim obszarem językowym i białorutenizmy poza Białorusią.

POLONIZMY. We wszystkich omawianych tu zbiorach słownictwa gwar staroobrzędowców poza polskim obszarem etnicznym polonizmy stanowią najliczniejszą grupę zapożyczonej leksyki. Należy więc wnioskować, że staroobrzędowcy musieli mieć bezpośrednie kontakty z ludnością polską – byli przez Polaków zatrudniani lub z Polakami sąsiedowali, lub też sąsiedowali z ludnością, której mowa rodzima zawierała polonizmy.

W SGBłr. Polonizmy w tym słowniku stanowią 3,6% zarejestrowanej leksyki (179 na 4927 haseł). Znajdujemy je w wielu zakresach tematycznych bez przewagi w którymkolwiek z nich. Niewykluczone, że niektóre wyrazy były obecne w zasobie słownictwa części przesiedleńców pochodzących z terenów należących niegdyś do Rzeczypospolitej (WKL) już przed ich migracją. Większość jednak przeniknęła do ich gwary za pośrednictwem języka białoruskiego. Przykłady: *ба'гно/багно*⁶ ‘bagno, trzęsawisko’, *бляша'нка* ‘wiaderko blaszane’, *бы'дло* ‘bydło, także przen.’, *вартовни'к* ‘stróż, wartownik’, *гай* ‘nieduży, ładny las’, *гафт* ‘haft’, *гел'стка* ‘karczek w ubraniu, giestka’, *драби'на* ‘drabiniasty wóz; też boki takiego wozu’, *зады'шка* ‘zadzyszka’, *зда'тныі* ‘przydatny; odpowiedni’, *капо'ма* ‘krótkie palto’, *ма'рец* ‘marzec’, *млын* ‘młyn’, *нако'нт прысл.* ‘z powodu czego, w związku z czym’, *панова'ць* ‘panować; rządzić’, *пил'ныі* ‘pilny, niezwłoczny; uważny, staranny’, *пыск* ‘pysek, *дез'пр.* o twarzy człowieka’, *ретова'ць* ‘ratować’, *ры'нка* ‘płaski garnek

⁵ W literaturze językoznawczej określenie „mowa prosta” oznacza lokalną gwarę białoruską, a także potoczną białoruszczyznę w odróżnieniu od białoruskiego języka literackiego.

⁶ Tu i dalej w przykładach stosuję zapis zgodny z oryginałem w danym słowniku.

gliniany’, *сал’тисо’н* ‘salceson’, *стра’ва* ‘jedzenie, strawa’, *ти* ‘czy part., sp.’, *хова’нки* ‘zabawa w chowanego’, *цеге’льня* ‘cegielnia’, *цыбу’ля* ‘cebula’, *чтось* ‘coś przysł.’, *ша’фа* ‘szafa’, *шу’нка* ‘szynka’, *шо’на* ‘szopa’, *целу’ць* ‘szczepić drzewa’, *як* ‘jak sp., w jaki sposób’ i wiele innych. Rozproszenie tematyczne zapożyczeń polskich wskazuje na to, że zadomawiały się one w gwarze w ciągu długiego czasu i że do nazywania nowych realiów cywilizacyjnych, technicznych i społecznych na danym terenie wystarczało słownictwo rodzime lub czerpane z języka białoruskiego.

W SGNadb. W gwarach staroobrzędowców krajów nadbałtyckich zarejestrowano trzykrotnie więcej polonizmów w porównaniu ze słownikiem SGBtr, gdyż aż 10,0 % (342 leksemy na 3500 haseł). Na tym obszarze gwary staroobrzędowców najobficiej zapełniły polonizmami luki w swoim zasobie leksykalnym, lub wzbogaciły go o warianty funkcjonujące obocznie ze słownictwem rodzimym. Nie wprowadzam tu porównania do gwary staroobrzędowców w Polsce, w której – co jest naturalne – polonizmów było najwięcej, a ich liczba i charakter z biegiem czasu wzrastały (zob. SGPozap). Wysoki udział procentowy polonizmów w zarejestrowanej w SGNadb leksyce ma swe źródło w sytuacji narodowościowej na przeważającej pości tego obszaru, czyli na Litwie, gdzie przez kilka wieków (od końca wieku XVI praktycznie do pierwszej ćwierci wieku XIX) – podobnie jak w całym WKŁ – język polski był obowiązującym językiem urzędowym. Wiele majątków należało do polskiej szlachty, przeważnie polskie było duchowieństwo i znaczna część mieszczaństwa. Dość intensywnie rozwijało się osadnictwo drobnej szlachty i chłopstwa z przeludnionych terenów Polski (Bednarczuk 1994: 109-124; Eberhardt 1998: 94-99, 137-140; Grek-Pabisowa 1997: 145-173). Toteż najwięcej polonizmów w SGNdb pochodzi z Litwy (95% wszystkich polonizmów z 342 w tym słowniku). Mogły być przejmowane bezpośrednio z polszczyzny tutejszych Polaków, jak też z polszczyzny północnokresowej, którą posługiwali się Litwini czy Białorusini, oraz z mowy prostej (lokalnej białoruszczyzny) nasyconej polonizmami. Z kolei osadnictwo staroobrzędowców na Łotwie skupiało się na terenach Łatgalii, która pozostawała w historycznych związkach z Rzeczpospolitą (Inflanty Polskie) i gdzie skupiało się osadnictwo szlachty polskiej. Tu ich gwara wchodziła w kontakt z polszczyzną, pobierając z niej jako języka najlepiej opisującego aktualną rzeczywistość znaczną ilość słownictwa, m.in. nazw nowych realiów. W SGNdb zarejestrowano 270 polonizmów (79% z 342). Bez styczności z mową polską były i pozostają wie staroobrzędowców w Estonii. Słownik SGNdb wymienia 100 polonizmów (29% z 342), które poza Estonią zostały zapisane w pozostałych dwu, a przynajmniej w jednym innym kraju nadbałtyckim. Ale zaledwie 6 (1,45 % z 342) polonizmów zarejestrowano wyłącznie w Estonii. Z kolei wydany w roku 2008 słownik gwar staroobrzędowców w Estonii SGEst włącza do swego zasobu tylko trzy z nich (*в’тиснуць* ‘wcisnąć’, *ра’чунь* ‘raczyć, zechcieć’, *жур’ав* ‘drąg studzienny, także studnia’. Pozostałe (*за’вше* ‘zawsze, bez przerwy’, *ла’вка* ‘ławka szkolna’, *сли’зкий* ‘śliski’) w SGEst pominięto. Czy polonizmy te wyszły całkowicie z użycia w ciągu około 50 lat, czy świadomie nie zostały uwzględnione? Na terenach lokalizacji wsi starowierskich – na zachodnim brzegu jeziora Pejpus (ros. nazwa *Сзудź*) staroobrzędowcy mieli kontakty tylko z rdzenną ludnością estońską i wcześniej tu zadomowionymi nielicznymi Rosjanami, także z żywiołem rosyjskim ze wschodniego brzegu jeziora. Przodkowie ich przybyli z guberni witebskiej, nowgorodzkiej i twerskiej.

Być może w mowie „Witebszczan” mogły przetrwać polonizmy. Społeczność staroobrzędowa była tu liczna. Do dziś wynosi około 15 000 osób. Jest bardzo religijna i strzegąca własnej obrzędowości.

Polonizmy w leksyce gwar staroobrzędowców z krajów nadbałtyckich wyraźnie grupują się w kilku kręgach semantycznych.

Rolnictwo: *арфавать* ‘oczyszczać ziarno na wialni’, *ворчик* ‘orczyk’, *грабляк* ‘grabarka, maszyna do grabienia’, *жыто* ‘żyto’, *житожніво* ‘żniwa, *polplkr.* żytożniwo’, *засék* ‘zasiek w stodole’, *новіна* ‘nowina, ziemia po raz pierwszy uprawiana’, *падбірачка* ‘podbieraczka, kobieta podbierająca zżęte zboże’, *подграбкі* ‘podgrabki’, *полоўнік* ‘*polplkr.* połownik, uprawiający czyjeś pole za połowę zbiorów’, *сечкарня* ‘sieczkarnia’, *фурманка* ‘furmanka’ i in.

Budownictwo i nazwy obiektów, zabudowań: *бляха* ‘blacha’, *вапно* ‘wapno’, *габлевать* ‘heblować’, *кит* ‘kit do okien’, *окенніца* ‘okiennica’, *отпиловать* ‘odpiłować’, *обцугі/ обцугі* ‘obcegi’, *пляц* ‘plac, powierzchnia niezabudowana’, *подлога* ‘podłoga’, *салька* ‘*polplkr.* paradna izba w domu’, *кватера* ‘wynajmowane mieszkanie *polplkr.*’, *склеп* ‘*polplkr.* piwnica’, *смуровать* ‘*polplkr.* wumować’, *строн* ‘strop’, *сходы* ‘schody’, *цалёвка* ‘calówka, deska grubości cala’ i in.; *бровар* ‘browar’, *возовня* ‘wozownia’, *стаіня* ‘stajnia’, *стодола* ‘stodoła’ i in.

Roślinność: *агрэст* ‘agrest’, *барбара* ‘rabarbar’, *бурак быдловый* ‘burak pastewny’, *бурак цукровый* ‘burak cukrowy’, *вітка* ‘witka’, *гай* ‘gaj’, *дзігель* ‘dzięgiel’, *живокост* ‘żywokost’, *журавіна* ‘żurawina’, *зіолкі* ‘ziola lecznicze’, *кмин* ‘kmin – zamiast ros. тмин’, *перелёт* ‘przełot *bot.* – *anthyllis*’, *печэрка* ‘pieczarka – zamiast ros. печерица’, *порэчка* ‘porzeczka’, *расходник* ‘rozchodnik’, *цибуля* ‘cebula’ i in.

Nazwy kulinarne: *алей* ‘olej’, *вонтробянка* ‘wątrobianka’, *вэндить* ‘wędzić’, *потрава* ‘potrawa’, *свежінка* ‘świeżynka *polplkr.*’, smażone mięso ze świeżo ubitej sztuki’, *сольніца* ‘solnica’, *сырник* ‘sernik *polplkr.*’, woreczek do odciskania twarogu’, *хлódник* ‘chłodnik – potrawa’ i in.

Cechy osobowe i przezwiska: *апрыкльы* ‘uprzykrzony’, *брыдкий* ‘brzydki’, *заядлы* ‘zawzięty’, *гультай* ‘hultaj’, *лахудра* ‘łachudra’, *маруда* ‘człowiek marudny’, *недбальы* ‘niedbały’, *недовярок* ‘niedowiarek’, *незграбный* ‘niezgrabny’, *паскуда* ‘paskudny’, *распўсны* ‘rozpustny’, *страшідла* ‘straszydło’, *фанабэрный* ‘człowiek z fanaberiami’; *зграбный* ‘zgrabny’, *ладный* ‘ładny’, *здатный* ‘przydatny, nadający się; odpowiedni’ i in. Wyrazy funkcyjne i nie powiązane tematycznie: *аж* ‘part. aż’, *дзе* ‘przysł. dokąd’, *часом* ‘czasem’, *выра́зно* ‘wyraźnie’, *завіе* ‘zawsze’, *полтрэця* ‘półtrzecia’ i in. Na posługiwanie się zapożyczeniami z języków obcych sąsiadujących czy z języków innojęzycznych współobywateli przy określaniu cech osobowych, szczególnie negatywnych, w gwarach interesującego nas obszaru zwracali uwagę zarówno autorzy z Polski, jak też z Litwy (Zdancewicz 1960; tenże 1964; Rutkowska 2009, 2010, 2011).

Jak widać z przykładów, szereg polonizmów przejęto z polszczyzny północnokresowej. Świadczy to o częstych, jak też o dobrosąsiedzkich kontaktach obu grup etnicznych. Warto zauważyć, że do SGNdb materiały zostały zebrane we wsiach starowierskich powiatu janowskiego (Janów, Jonawa) województwa kowieńskiego, gdzie rozsiane były liczne majątki polskie, także osady. To tłumaczy obecność takich właśnie zapożyczeń.

W SGPoL gwara staroobrzędowców w Polsce ze względu na różne otoczenie językowe na poszczególnych obszarach należy omówić w dwu grupach. Do jednej należy gwara mieszkańców z ośrodków augustowskiego, suwalskiego i sejneńskiego, do drugiej gwara staroobrzędowców na Mazurach (w powiatach Pisz i Mrągowo). W granicach powojennej Polski wg danych z 1968 roku na terenie Suwalszczyzny, Sejneńszczyzny i Augustowskiego wg oficjalnych danych w 1947 roku zamieszkiwało 1500 osób, nie wliczając Mazur, w 1988 roku – 2631, łącznie z grupą staroobrzędowców mazurskich. Ośrodek mazurski powstał na początku lat trzydziestych XIX wieku. W tym czasie znaczna grupa (kilkusetosobowa) staroobrzędowców z Suwalskiego, Sejneńskiego i Augustowskiego za zezwoleniem władz pruskich założyła swe nowe osiedla na Mazurach – nad rzeką Krutynią, jeziorem Duś i koło Rucianego. Liczebność staroobrzędowców „mazurskich” w różnych okresach historycznych znacznie się wahała. Na Mazurach⁷, kiedy zapoczątkowane zostały badania lingwistyczne i kulturowe tej grupy w roku 1958, społeczność ich liczyła jeszcze 458 osób. Obecnie wskutek emigracji do Niemiec (większość zamieszkała w Hamburgu) i przeniesienia się do miejscowości rozproszonych po całym kraju, pozostało około 50 osób.

Wszyscy staroobrzędowcy od początku przybycia na ziemię polskie pozostawali nieprzerwanie w kontakcie z językiem polskim, zaś grupa mazurska od 1831 r. do czasów powojennych (1945) z polską gwarą mazurską niewolną od germanizmów⁸. Procentowy udział polonizmów w ośrodku suwalsko-sejneńsko-augustowskim w okresie lat 60. i 70. XX wieku (okres gromadzenia materiałów do SGPoL) można szacować na około 25%. Nieco większy jest zasób polonizmów na Mazurach – sięga od 28 do 30%, gdyż powiększył się o wpływ gwary mazurskiej. Polonizmy często funkcjonują w postaci wariantów nazw rodzimych, także wariantów innych zapożyczeń, np. z polskiego języka ogólnego lub z języka niemieckiego. Przykłady: *b'izrukaŕčyk* ros. // *sard'ak* pol. // *v'ystek* gw. maz. ‘serdak’; *dvaj'ur'bdnyj brat* ros. // *p'ułbrst* gw. maz. ‘brat cioteczny’; *gav''ad'in'z* ros. // *v'blav'in'z* pol. // *r'ntav''in'z* gw. maz. ‘mięso wołowe’; *kr'ušk'z* ros. // *garš'eč'ek* gw. staroobrz. kalka z pol. // *bl'ax''er'ek* gw. maz. ‘garnuszek, zwykle blaszany’; *kr'už'z* gw. starobrz. // *kar'onka* pol. // *šp''ic'z* ‘niem. die Spitze’ ‘koronka – wyrób dziewiarski’ i in. Zakres tematyczny polonizmów jest znacznie szerszy w porównaniu z SGNdb. Ze względu na warunki fizjograficzne (Mazury – kraina jezior) mamy terminologię z zakresu rybołówstwa. Ponadto terminologia i określenia z dziedziny medycyny: chorób, dolegliwości, leków itp., nazw odzieży, roślinności – zwłaszcza kwiatów, nazw zawodów, terminów administracyjnych i szeregu innych dziedzin. (O zapożyczeniach i sposobach przyswajania wyrazów z języka polskiego i gwary mazurskiej zob. Grek-Pabisowa 1983a: 41-52).

Intensywne wchłanianie polonizmów przez gwara staroobrzędowców na etnicznym terenie polskim (Suwalskie, Sejneńskie, Augustowskie) jest wynikiem warunków

⁷ W drugiej połowie XIX w. część wyznawców starego obrzędu zmieniła wyznanie na prawosławie (wówczas jednowierstwo – ros. единовѣрие). Nie miało to żadnego wpływu na ich gwara. Mowa staroobrzędowców i jednowierców/prawosławnych nie wykazała różnic. Toteż nie wprowadza się różnic w rozważaniach lingwistycznych.

⁸ W SGPoL zebrano leksykę łącznie ze wszystkich ośrodków. Każde hasło jest sygnowane odpowiednim kodem geograficznym. Dlatego możliwe jest ustalenie ilości pożyczek, obszaru występowania, jak też przynależności do konkretnych kręgów semantycznych.

historycznych, narodowościowych i społecznych panujących na tych ziemiach. Ze źródeł historycznych wiadomo, że pierwsi staroobrzędowcy osiedlali się na prawie czynszowym jeszcze przed rozbiorami. Uzyskali też od władz (polskich) zgodę na swobodne odbywanie swych praktyk religijnych i inne ulgi. Przez właścicieli ziemskich byli chętnie zatrudniani jako solidni robotnicy rolni i leśni. Już wówczas do ich mowy musiało trafiać nazewnictwo nowych realiów. Prawdopodobnie mężczyźni musieli nie tylko rozumieć, ale umieć posługiwać się językiem pracodawców. Rozbiory mogły nieco zahamować ekspansję polszczyzny, chociaż w dalszym ciągu miejscowi urzędnicy i kupcy obok obowiązującego rosyjskiego posługiwali się językiem polskim. Kolejnym okresem ekspansji polszczyzny były czasy międzywojenne i powojenne⁹. Czynnikiem sprzyjającym zbliżeniu językowemu gwary staroobrzędowców i polszczyzny było oficjalne uznanie przez państwo polskie ich wyznania, tolerancja religijna i wzajemny szacunek różnych społeczności wyznaniowych i narodowościowych. W tym regionie zamieszkiwali i w dalszym ciągu zamieszkują katolicy, staroobrzędowcy i prawosławni, Polacy, Białorusini i Litwini (w Sejneńskim). Polszczyzna była tu językiem wzajemnego porozumiewania się osób różnej narodowości i wyznania, a przy tym, od okresu odzyskania przez Polskę niepodległości, językiem państwowym. Nowe elementy życia społecznego, osiągnięcia cywilizacyjne, pojęcia administracyjne gwara asymilowała wraz z ich nazwami. Po drugiej wojnie światowej nastąpiło szybkie zbliżenie wsi do miast. Młodzi staroobrzędowcy podejmowali pracę nie tylko w pobliskich miastach. Upowszechniło się szkolnictwo. Dzieci z rodzin starowierskich kończyły szkoły średnie, pojedyncze osoby studia wyższe. Spora liczba rodzin zamieszkała w miastach, głównie w Augustowie (103), Suwałkach (66), Sejnach (8), nieliczne w dalszych (Jaroszewicz-Pieresławcew 1995: 57). Wszyscy pozostają niezmiennie przy swym wyznaniu i utrzymują stały kontakt z rodzinnymi wsiami – zwłaszcza w sprawach religijnych. W Suwałkach i kilku wsiach funkcjonują molenny¹⁰. Opisana sytuacja wciąż w znacznym stopniu sprzyja zachowaniu i funkcjonowaniu gwary przy jednocześnie postępującym procesie jej polonizacji. Od chwili zarejestrowania polonizmów leksykalnych przed około 50 laty obecnie słownik SGPplzap wykazał ich sześciokrotnie więcej.

Inaczej przebiegał proces zachowania gwary w ośrodku mazurskim. W ich gwarze nie brakowało polonizmów zadomowionych w miejscu poprzedniego zamieszkiwania, czyli w Suwalskiem, Sejneńskim i Augustowskim. Tu dołączyły się polonizmy kolejne przenikające z polskiej gwary mazurskiej, gdyż ludność tubylczą stanowili Mazurzy. Ich mowa stanowiła dla gwary starowierskich przybyszów główne źródło zapożyczeń polskich. Dlatego też gwara staroobrzędowców mazurskich była najbardziej spolonizowana. Zilustrujemy to analizując pożyczki na jedną tylko literę, np. na literę M. W słowniku zarejestrowano 85 zapożyczonych leksemów różnego pochodzenia na tę literę łącznie ze

⁹ W latach działań I i II wojny światowej były dwie fale deportacji starowierców do Rosji. Pierwsza to ewakuacja podczas I wojny światowej w głąb Rosji (głównie w okolice Saratowa). Objęła starowierców ze wszystkich regionów. Większość powróciła do swoich rodzinnych miejscowości w latach 20. wieku XX. Druga fala to wysiedlenie w 1941 roku wielu starowierców z okolic Suwałk i Sejn, zajętych w 1939 r. przez Niemcy, do ZSRR (głównie na Litwę). Powróciło na swoje gospodarstwa niewielu, a wieś poprzednio zamieszkała przez staroobrzędowców wyludniła się lub zupełnie zniknęła. Inna sytuacja była w regionie augustowskim, zajętych w 1939 r. przez ZSRR. Staroobrzędowcy z tych terenów (przede wszystkim z Gabowych Grądów i Boru) zostali poddani represjom w 1943 r. i wywiezieni na przymusowe roboty do Niemiec (głównie na teren Prus Wschodnich) i w znacznej większości wrócili w 1945 r.

¹⁰ Molenna – nazwa staroobrzędowej świątyni bezpopowców.

wszystkich ośrodków. W tej liczbie na Mazurach funkcjonowało 51 zapożyczeń polskich, z tego wyłącznie na Mazurach 18. Te 18 wyrazów to „polska mazurska nadwyżka” zapożyczeń. Wzrost liczby polskich zapożyczeń można tu wiązać z koniecznością nazywania nowych realiów spotkanych na tym terenie, jak rybołówstwo, sprzęt rolniczy, terminy administracyjne i in.

SGPolzap. Nowa faza badań gwary staroobrzędowców prowadzona w ośrodkach suwalskim, sejneńskim i augustowskim¹¹ przez pracowników naukowych z uniwersytetu w Toruniu uwidoczniła wyraźny wzrost elementów polskich na wszystkich poziomach gwary. Podyktowała podjęcie opracowania specjalistycznego słownika polonizmów (Paško-Konecniak 2016). Materiały stanowiące podstawę wyodrębnienia polonizmów zebrano już na początku XXI wieku (1999-2015), czyli około 40-50 lat później, niż do słownika SGPol. Z analizy słowników wynika, że proces polonizacji gwary sięgnął bardzo głęboko i dotknął idiolekty osób wszystkich pokoleń. Poza pożyczkami słownikowymi mamy wpływy polskie na innych poziomach języka, np. przesunięcia akcentowe (*p'eró // p'órɔ* ‘pióro’, *kanapl'i // kanópl'i* ‘konopie’, *n'e_rás // n'éras* ‘nieraz’, *pъzъfčará // pъzafčórɔ* ‘przedwczoraj’), słowotwórcze (*pokryška // pakryfka* ‘pokrywka’, *pt'icɔ // ptuškɔ* ‘ptak’, *safs'em // zafs'im* ‘zupełnie, ze wszystkim’, *modr'ič // modr'ɔf* ‘modrzew’), fleksyjne (*recept m // receptɔ ž*).

Wieś polska w ostatnich 3-4 dziesięcioleciach przeszła wielkie zmiany kulturalne i cywilizacyjne. Objęły one także osiedla starowierskie. Zintensyfikowały się kontakty z miastem, gdzie młodzi staroobrzędowcy szukali możliwości zarobkowania. Poza szkolnictwem (prawie cała młodzież kończy szkoły średnie, głównie zawodowe) najbardziej ingerującą rolę w sferę języka odegrały środki masowego przekazu, a przede wszystkim telewizja (bajki, seriale). W wypowiedziach dzieci i młodzieży słyszy się wprost dosłownie powtarzane frazy, zasłyszane w audycjach telewizyjnych. Kobiety rozmawiające na tematy kulinarne używają więcej słów zaczerpniętych z języka polskiego niż z własnego. Nowe potrawy i ich składniki, sposoby przyrządzania, nowe elementy odzieży opisywane są prawie w całości za pomocą słownictwa zaczerpniętego z polszczyzny. Kolejną sferą polonizacji mowy jest lecznictwo – dostępność leczenia się i zwiększona możliwość korzystania z niego. W ośrodku augustowskim powstał amatorski starowierski zespół śpiewaczy „Riabina”. Wszystko to wpłynęło na podniesienie poziomu życia kulturalnego. Wskutek takich warunków zapożyczenia z języka polskiego objęły wszystkie kręgi tematyczne słownictwa z wyjątkiem sfery sacrum i leksyki z obszarów parareligijnych. We wszystkich prezentowanych słownikach autorzy zamieścili słownictwo z tego zakresu. Najwięcej w SGPol, najmniej w słowniku z Białorusi, co można przypisać brakowi wiedzy i zainteresowania religią białoruskich eksploratorów – obszar osiedli starowierskich, z których zgromadzono materiał do słownika od czasów Rewolucji Październikowej stale znajdował się w składzie ZSRR.

Jednak te wielkie zmiany, które zaszły w mowie staroobrzędowców w Polsce, nie upoważniają do prognozowania, że rosyjska gwara jest w stadium zaniku. Wszyscy staroobrzędowcy pozostają niezmiennie przy swoim wyznaniu, nawet w małżeństwach

¹¹ Na Mazurach grupa staroobrzędowców jest już szczątkowa, więc ich mowa nie została objęta badaniami tego zespołu.

mieszanych. I można przypuszczać, że właśnie wyznaczenie jest głównym czynnikiem zachowania ich tożsamości narodowej i językowej. Język staroruski jest językiem starowierskich tekstów religijnych, co wymaga znajomości „ruszczyzny” i w rezultacie wspiera trwanie ich gwary.

W SGEst. Jest to najmniejszy z omawianych słowników. Zawiera 1196 haseł. Lektura słownika pozwoliła mi wyodrębnić 25 polonizmów (= 2,0% zarejestrowanego słownictwa). Należy zadać sobie pytanie o źródło tych polonizmów. Okres historyczny wpływów polskich na Inflanty miał miejsce na długo przed osiedleniem się tu staroobrzędowców. Brak wiadomości jakoby w sąsiedztwie wsi starowierskich znajdowały się inne osiedla słowiańskie. Należy sądzić, że polonizmy funkcjonowały już w gwarach na macierzystym terenie, to jest na Witebszczyźnie, skąd pochodziła część pierwszych przybyszów. Zapożyczenia wiążą się z różnymi zakresami semantycznymi – najwięcej z budownictwem: *láta* ‘długa wąska deska do mocowania słomy przy kryciu dachu’, *мур* ‘podmurówka’, *мўрник* ‘murarz’, *мўрная* ‘murarka’, *кит* ‘substancja do szklenia okien’, *китоватъ* ‘umacniać kitem szyby w oknach’, *клямка* ‘klamka’ – pojedyncze leksemy z innymi kręgami semantycznymi.

LITUANIZMY. Na całym obszarze byłego WKL we wszystkich językach i gwarach, a także na terenach graniczących z WKL, zachowała się niewielka liczba lituanizmów. W gwarach staroobrzędowców poza Litwą lituanizmy sięgają zaledwie po około 0,5 % słownictwa. W SGNdb 1,2 %, jednak to tylko 42 leksemy bałtyckie. Znamienne jest, że znaczna ich część powtarza się we wszystkich lub w części gwar staroobrzędowców, co więcej – notuje je język i gwary białoruskie oraz polszczyzna północnokresowa (np. *ajer* ‘tatarak’, *дырван* ‘zarośnięte trawą nieorane pole’, *гирса/дырса* ‘stokłosa – chwast zbożowy’, *крушніа/чрушніа* ‘pryzma kamieni zebranych z pola’, *кумп(іак)* ‘biodro; szynka’, *лупы* ‘wargi *dezapr.*’, *отава* ‘trawa z drugiego pokosu’, *отоса* ‘pręt łączący osł wozu z hołobłą’, *повіатка* ‘zadaszenie na sprzęt gospodarski’, *шэшек* ‘zool. tchórz’, *швірен/швірон* ‘spichrz’, *вікswа* ‘trawa turzyca porastająca brzegi i mokradła’). (O zasięgu lituanizmów zob. GreK-Pabisowa, Ostrówka 2012: 111-122). Jak widzimy – większość lituanizmów to wyrazy z kręgu semantycznego „rolnictwo”. Są to pożyczki dawne. Poza zapożyczeniami leksykalnymi niektórzy językoznawcy za wpływ litewski uważają zanik głosek nagłosowych w kilku wyrazach gwarowych z obszaru objętego wpływami bałtyckimi, (np. *актар* < *hektar*).

GERMANIZMY. Zapożyczenia z języka niemieckiego dotyczą tylko gwary staroobrzędowców na Mazurach. W pierwszych latach po osiedleniu się staroobrzędowcy posługiwali się w rodzinie własną gwarą, w kontaktach z urzędami przez długie lata językiem polskim. Nawet szkoły przez pierwsze 40 lat były polskie. Dopiero w 1872 roku wprowadzone zostało szkolnictwo niemieckie. Ale należy pamiętać o tym, że gwara Mazurów na tym terenie miała już pewne elementy niemieckie i była tu właśnie w pierwszych latach głównym źródłem zapełniającym deficyty w nazewnictwie. Stopniowo język niemiecki stawał się trzecim językiem, którym posługiwali się staroobrzędowcy, a do ich mowy – gwary rosyjskiej – przenikało coraz więcej germanizmów¹². Proces ten nasilił się

¹² O trójjęzyczności staroobrzędowców zob. Zielińska 1996: 50-54.

po pierwszej wojnie światowej ze względu na obowiązkową służbę w wojsku niemieckim, niemieckie szkolnictwo, administrację, sklepy itp. W chwili, gdy podjęłam badania gwarowe na Mazurach (w roku 1958), stwierdziłam, że język niemiecki znają tu wszyscy staroobrzędowcy i potrafią posługiwać się nim nawet dzieci. Na podstawie analizy leksyki SGPol opracowanego według materiałów z lat 1959-1977 stopień germanizacji gwary należało wówczas ocenić jako znaczny. Germanizmy przekraczały 20% zapożyczonego słownictwa. Większość germanizmów w czasie zbierania materiałów w terenie notowano w postaci przyswojonej¹³ fonetycznie, słowotwórczo, fleksyjnie. Np. *amn'ibus/umn'ibus* < der Omnibus ‘autobus’; *tam'at//tum'at* < die Tomate (akanie, zwężenie o>u); *cejt'un'ek* < die Zeitung ‘gazeta’ (zmiana końcowej spółgłoski na przyrostek -ɛk); *r'okla* ‘sukienka’ < das Rock ‘spódniczka’; *rec'pt'ɛ/r'ec'ep't'ɛ* < das Rezept ‘recepta’ (dodana fleksja -a); *l'igrav'at* ‘kwaterować, być na kwaterze’ < lagern (zmiana na rosyjskie zakończenie bezokolicznika). Z gwarowymi końcówkami większość pożyczek niemieckich występuje w wypowiedziach. Np. [...] *kadá jéd'ics'ɛ amn'ibus'ɛm; ja tak tam agl'ad'álas'ɛ na ban(h)ófu, c'i janý pr'ijéx'ɛl'i; tap'er f cejt'un'ku stajála što ad'in učýt'il' atrúls'ɛ; anúcy, jo, i zóki ad'evájit; janý envejújut* „zasiedlają” *budýn'ek; da što za tásku* „filizankę” *č'aju spas'ibav'ɛt'; zésl'if* ‘foteli’ *n'e máju, t'ol'k'ɛ zéd'l'ik'i* ‘stołki’. Notowałam też, wprawdzie dość rzadko, pożyczki niezasymilowane, przy czym głównie od informatorów starszego pokolenia, np. *druknápf'e* ‘zatrzaska’, *kartófel'fórke* ‘widły do kartofli’, *tauz'ɛnt'sýnx'ɛn* ‘stokrotka’, *bl'énd'ɛr* ‘ślepa kiszka’, *mútrymol* (< das Muttermal) ‘zamię na ciele’, *špekt'ɛr* ‘rządca’ i in. Język niemiecki miał w społeczności staroobrzędowców na Mazurach zawsze wysoki prestiż. Na początku jako język państwowy, po drugiej wojnie, gdy Mazury weszły w skład borykającej się z trudnościami gospodarczymi Polski Ludowej, jako język prosperującej Niemieckiej Republiki Federalnej, do której starała się emigrować część mazurskich staroobrzędowców. Nie czując więzów z ludnością polską i bardzo słabą ze swoimi rodakami i współwyznawcami z Rosji, ale też Augustowskiego i Suwalsko-sejneńskiego, w dalszym ciągu język niemiecki cieszył się najwyższym prestiżem. Potwierdzają to badania A. Zielińskiej z połowy lat 90. dwudziestego wieku (Zielińska 1996: 50-54).

ESTONIZMY. Najmniej słownictwa z bezpośredniego obcego otoczenia pozyskała gwara staroobrzędowców w Estonii. Z zasobu leksykalnego SGEst wyodrębniłam 21 estonizmów na 1196, co stanowi zaledwie 0,17% haseł. Przykłady : *кэльки* < est. kelk ‘sanki’, *пáрзильы* < est. pars ‘żerdzie’, *кёрта* < est. krt ‘potrawa’, *лысся* < est. lõss ‘odtłuszczone mleko’, *кóпля* < est. koppel ‘wygon, pastwisko’, *каливка* < est. kaalikas ‘brukiew’. Wszystkie leksemy reprezentują słownictwo z pola semantycznego – gospodarstwo wiejskie. Kilka pożyczek to germanizmy w języku estońskim (np. *mpénka* < die Treppe ‘schody’, *mpéxtep* < der Trichter ‘lejek’, *шúбер* < der Schieber ‘szyber, zasuwka w piecu’, *unek* < der Speck ‘ słonina’. Bariere w przenikaniu zapożyczeń stanowiły głębokie różnice strukturalne i fonetyczne dzielące oba języki – rosyjską gwarę i estoński.

SYNONIMY. Słownictwo przenikające do gwar staroobrzędowców w nowym otoczeniu nie tylko wypełniało braki w nazewnictwie, ale też wprowadzało oboczne nominacje do dawnych gwarowych określeń. Wiele obiektów rzeczywistości, pojęć mentalnych i pozamentalnych zyskiwało nowe nieznanne dotychczas nominacje. Rezultaty

¹³ O przyswajaniu przez gwarę leksyki niemieckiej zob. Grek-Pabisowa 1985: 163-174.

tego procesu w omawianych słownikach opracowywano niejednolicie. W SGBłr, SGNdb, SGEst podano tylko synonimy w obrębie leksyki gwarowej. Np. w SGBłr *бесе'дки* odesłano do *посиде'лки* 'wieczorynki', *загнётка* do *забоко'вка* 'blat kuchenny w przedniej części pieca chlebowego', *сибу'рка* do *сви'тка* 'jesionka'; w SGNdb podobnie uwzględniono tylko synonimy gwarowe. Synonimami są tu np. *ручник* i *полотёнец* 'ręcznik', *воробьи* i *ёжик* 'zacierki', *повитуха* i *берёзка* 'chwast zbożowy'. W SGEst np. *болтёнка* i *рónка* 'woda z mąką i otrębami do pojenia koni', *вారుши* i *наведы* 'przyjęcie dla kobiet z okazji urodzenia dziecka', *отáрывать* i *пробáрывать* 'okopywać kartofle' i in. Na tym tle wyróżnia się SGPol, w którym zamieszczone zostały wszelkie możliwe określenia synonimiczne danego desygnatu. Pokazane tu zostały synonimy gwarowe, synonimiczne zapożyczenia w języków i gwar, z którymi gwara staroobrzędowców wchodziła w kontakt oraz z funkcjonującymi obocznie z gwarowymi synonimiczne określenia z zasobu rosyjskiego języka ogólnego. Przy każdym hasle zamieszczono odsyłacze do wszystkich synonimów danego desygnatu. Podobnie podano synonimy przy wyrazach z zasobu rosyjskiego języka ogólnego zgromadzonych w indeksie. Dzięki temu słownik ukazuje również dyglosję¹⁴. Przykłady: *šyrm ros.gw.*, *abaž'ur pol.*, *gl'okъ niem.* 'klosz na lampę'; *amb'ar ros.*, *kl'et' ros.*, *s'p'ixl'er pol.*, *šv'ir'onъk/šv'er'in lit.* 'spichrz zbożowy'; *br'uk'i ros.*, *štan'y ros. pot.*, *partk'i gw.* 'spodnie'; *čъrd'ak ros.*, *v'ar'ox gw.*, *stryx pol.* 'strych'; *kъrand'aš ros.*, *aц'ovъk pol.* *bl'ejfedъr niem.* 'ołówek'; *spl'etn'i ros.*, *kl'ačy gw.*, *pl'otk'i pol* 'plotki'; *as'v'er gw.*, *žur'af* 'żuraw studzienny'; *zъgar'et' ros.*, *apal'icsъ* 'opalić się'; *t'okъr' ros.*, *dr''ijъr niem.* 'tokarz' i in.

HIPOKORYSTYKI. Cechą wyróżniającą gwary staroobrzędowców jest częste użycie w mowie form zdrobniałych. Skłonność ta może mieć swe źródło w typie religijności staroobrzędowców. Wiara zaleca im szacunek do drugiego człowieka, nakazuje okazywanie uprzejmości – co być może wyrażane jest właśnie odpowiednimi formami słownymi: mówić tak, żeby to brzmiało delikatnie. Natomiast uwzględnienie haseł i podhaseł hipokorystycznych w omawianych słownikach jest dowodem na to, że wyrazy te funkcjonują w bieżących wypowiedziach i rozmowach, gdyż zestaw haseł do słowników gwar staroobrzędowców sporządzano drogą ekscerpcji tekstów gwarowych, czyli zapisanych od użytkowników danej gwary rozmów, opowieści, dialogów itp. W SGBłr na literę B na 273 hasła 13 to hipokorystyki. Np. *бале'я* – *бале'йка* 'balia', *барка'н* – *барканёнок* 'nieślubne dziecko', *бего'м* – *бежко'м* 'biegiem', *бо'лька* – *бол'ечка* 'pryszcz, wyprysk na ciele', *брус* – *бру'сик* 'cementowa ostrzałka', *бульбя'нник* – *бульбя'нничек* 'nać kartofli'. W SGNadb pochodne wyrazy zdrobniące podano po hasłach podstawowych. Na literę B (ros. Б), liczącą 190 haseł, w 26 z nich umieszczono pochodne zdrobnienia. Przykłady: *балéя* – *балéйка* – *балéечка* 'balia', *баркáнина* – *баркáнинка* 'pojedyncza marchewka', *буравíна* – *буравíнка* – *буравíночка* 'zarośnięte podmokłe miejsce', *бык* – *бы'ська* 'byk'. W SGPol zdrobnienia opracowano jako samodzielne hasła. Tu np. na 340 haseł na literę B mamy 20, w których zdrobnienie jest wyrazem hasłowym, np. *b'ajin'kъ* (od *b'ajn'ъ* 'łaźnia'), *bal''ejkъ* (od *bal''ejъ* 'balia'), *banb'onk'i* (od *banb'onу* 'cukierki'), *bar'onkъ* (od *bъran'a//b'ornъ* 'brona'), *bl''aška*, *bl''ašъčkъ* (od *bl''axъ* 'kawałek blachy'), *bl'and'ynъčkъ* (od *bl'and'ynkъ* 'blondynka'), *b'ul'bъčkъ* (od *b'ul'bъ* 'kartofl'e), *burač'ok* (od *bur'ak* 'burak') i in.

¹⁴ Dyglosja – używanie przez tę samą osobę dwu odmian tego samego języka, np. języka literackiego i gwary.

Rozbudowanie słownictwa w gwarach pozostających w otoczeniu obcojęzycznym, a także częste wprowadzanie do codziennej komunikacji hipokorystyków, jest wspólną cechą charakteryzującą badane zbiory leksykalne. Zapożyczenia przenikają do wielu kręgów z wyjątkiem sfery religijnej. Wzbogacenie leksykalne nie polega jednak na zapożyczaniu przez daną społeczność do swej mowy obcych nazw dla nieznanych dotychczas elementów rzeczywistości (taki proces zachodzi regularnie w większości języków), lecz na wprowadzaniu synonimów, często przy tym czerpanych obocznie z kilku języków, np. z języka polskiego, gwary mazurskiej, niemieckiego (zob. przykłady wyżej). Cechy te w większym lub mniejszym stopniu charakteryzują wszystkie przedstawione wyspowe gwary staroobrzędowców.

SKRÓTY

- ABS – Acta Baltico-Slavica
- dezapr.* – z dezaprobatą
- est.* – estoński
- gw.* – gwarowe
- lit.* – litewski
- niem.* – niemiecki
- part.* – partykuła
- polpłkr.* – w polszczyźnie północnokresowej
- przysł.* – przysłówek
- ros.* – w języku rosyjskim
- SFPS – Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej
- sp.* – spójnik
- WKL – Wielkie Księstwo Litewskie

Literatura:

- Bednarczuk L., 1994, *Stosunki etnolingwistyczne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „ABS”, t. XXII, s. 109-124.
- Eberhardt P., 1998, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa, s. 45-50; 94-99; 137-140.
- Grek-Pabisowa I., 1958, *Niektóre wiadomości o starowiercach zamieszkałych na terenie Polski*, „Slavia Orientalis”, z. 4, s. 135-150.
- Grek-Pabisowa I., 1983a, *Zarys dziejów staroobrzędowców w Polsce*, „Przegląd Rusycystyczny”, z. 1(21), s. 41-52.
- Grek-Pabisowa I., 1983b, *Zapożyczenia w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w Polsce. Cz. I. Typy i sposoby przyswajania wyrazów polskich*. „SFPS”, t. XXII, s. 47-64.
- Grek-Pabisowa I., 1985, *Zapożyczenia w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w Polsce. Cz. II. Typy i sposoby przyswajania wyrazów niemieckich*. „SFPS”, t. XXIII, s. 163-174.

- GreK-Pabisowa I., 1997, *Językowa rzeczywistość na dawnych Kresach północno-wschodnich*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, red. Handke K., Warszawa, s.145-173.
- GreK-Pabisowa I., 1999, *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, Warszawa.
- GreK-Pabisowa I., 2000, *Światowe migracje staroobrzędowców od wieku XVII do czasów współczesnych*, [w:] „Zeszyty muzeum Warmii i Mazur”, nr 4, s. 7-32.
- GreK-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1980, *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- GreK-Pabisowa I., Ostrówka M., 2012, *Zakres wpływów obcych we współczesnej polszczyźnie północnokresowej. Wpływy litewskie*, „Rozprawy Komisji Językowej”. Łódzkie Towarzystwo Naukowe, t. LVIII, s.111-122.
- Iwaniec E., 1977. *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII-XX w.*, Warszawa.
- Jaroszewicz-Pieresałcew Z., 1995, *Starowiercy w Polsce i ich księgi*, Olsztyn.
- Paśko-Konecniak D., 2016, *Słownik zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego*, Toruń.
- Rutkowska K., 2009, *Zapożyczenia litewskie dotyczące wyglądu człowieka (na materiale gwar polskich na Litwie)*, „ABS”, t. XXXIII, s.157-172.
- Rutkowska K., 2010, *Zapożyczenia litewskie dotyczące charakteru i zachowań człowieka (na materiale gwar polskich na Litwie)*, „ABS”, t. XXXIV, s.9-23.
- Rutkowska K., 2011, *Zapożyczenia litewskie oznaczające skłonności i stany człowieka oraz sposoby wyrażania czułości lub niechęci (na materiale gwar polskich na Litwie)*, „ABS”, t. XXXV, s. 71-80.
- Wańkiewicz M., 1936, *Na tropach smętka*, Warszawa.
- Zielińska A., 1996, *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Warszawa.
- Манаенкова А.Ф., 1978, *Русско-белорусские языковые отношения. На материале русских говоров Ветки*, Минск.
- Манаенкова А.Ф., 1985, *Русские говоры в Белоруссии. Южнорусские (ветковские) говоры*, [w:] *Русский язык в Белоруссии*, Минск, s. 223-225.
- Манаенкова А.Ф., 1989, *Словарь русских говоров Белоруссии*, Минск.
- Немченко В.Н., Синица А.И., Мурникова Т.Ф., 1963, *Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики*, М.Ф. Семенова (ред.), Рига.
- Очерки по истории и культуре Эстонии I*, 2004, Тарту.
- Паликова О.Н., Ровнова О.Г., 2008, *Словарь говоров староверов Эстонии*, Тарту.
- Ровнова О.Г., 2007, *Говоры староверов Западного Причудья по материалам 1946 г. и 2003-2007 гг.*, [w:] *Очерки по истории и культуре Эстонии. II*, Тарту, с.176-200.
- Список диалектных слов и выражений*, [w:] *Очерки по истории и культуре Эстонии I*, Тарту, с. 292-307.